

FIRKÁK IV.

Fiatal Római Koros Kutatók
IV. Konferenciakötete

Proceedings of the 4th Conference
for Young Researchers of Roman Age

DISSERTATIONES ARCHAEOLOGICAE
ex Instituto Archaeologico
Universitatis de Rolando Eötvös nominatae
Supplementum 1.

FIRKÁK IV.

Fiatal Római Koros Kutatók IV. Konferenciakötete

Proceedings of the Conference for Young Researchers
of Roman Age

Pécs, 26.11.2010 – 28.11.2010

Visegrád, 10.11.2011 – 11.11.2011

edited by

Dávid BARTUS and Katalin BORUZS

Budapest – Visegrád 2018

Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico
Universitatis de Rolando Eötvös nominatae
Supplementum 1.

Editors:
DÁVID BARTUS
KATALIN BORUZS

Available online at <http://dissarch.elte.hu>
Contact: dissarch@btk.elte.hu

ISSN 2064-4574

© Eötvös Loránd University, Institute of Archaeological Sciences

© King Mathias Museum, Visegrád

Budapest – Visegrád 2018

CONTENTS

Előszó – Foreword	7
Papers presented at the conferences	8
Krisztina HOPPÁL	11
<i>Minden út Kínába vezet? Avagy a Római Birodalommal kapcsolatba hozható régészeti leletek problematikája</i>	
Cecília GÁBLI	33
<i>Plinius a gemmákról</i>	
István Gergő FARKAS	55
<i>Nomen provinciae. A principátus kori Raetia-Vindelicia kérdéskör megoldása</i>	
Ildikó TALABÉR	81
<i>Római kori gyűrűk a Janus Pannonius Múzeum régészeti gyűjteményéből</i>	
Nándor AGÓCS – István Gergő FARKAS	113
<i>A fragmented plate with a Latin inscription from Bakonya (Baranya county, Hungary)</i>	
Anita POLGÁR-NYERGES	117
<i>New researches carried out in the Járdányi-Paulovics István Ruin Garden in Szombathely. The stone ornaments of the governor's palace from Savaria</i>	
Máté SZABÓ – Dávid BERKECZ – Gábor BERTÓK – Csilla GÁTI – László LENKEY – Ottó OELBERG – Mihály PETHE – Máté STIBRÁNYI – Vera SZABÓ	137
<i>Geophysical investigations of Roman rural sites in the vicinity of Pécs (Baranya County, Hungary)</i>	
Katalin OTTOMÁNYI	159
<i>Late Roman Grave Groups in the Páty Cemetery</i>	
Katalin BORUZS – Géza SZABÓ	197
<i>Late Roman Graves in Dombóvár</i>	

Márta DARÓCZI-SZABÓ – László BARTOSIEWICZ 243

Horse-dog burials from preventive excavations at Dombóvár TESCO

Péter GRÓF 257

Sándor Soproni, Researcher of the Roman era of Visegrád

Pál PATAY 265

Castra Bonaventura

Előszó – Foreword

Idén immár 12. alkalommal került megrendezésre a Fialat Római Koros Kutatók Konferenciája, de az elhangzott előadások írott (hagyományos, papír alapú) formában történő megjelenése még sok esetben várat magára. Az első, 2006-ban tartott konferencia óta, melynek előadásai könyv formában már 2007-ben megjelentek, az utóbbi időben az aktuális konferencia és a kéziratok nyomdába kerülése között igen hosszú idő telt el. Ez több szempontból is hátrányos: egyrészt elmarad az új kutatási eredmények közzététele, amik a technika gyors fejlődésének köszönhetően gyakran már 1–2 év távlatából is elavultnak, túlhaladottnak számítanak. Másrészt csökkenhet a publikálási kedv, ami a konferencián elhangzottak szűk körben maradását vonja maga után, esetleg színvonalcsökkenést is.

A 2006-ban indult kezdeményezés, miszerint a római korról foglalkozó, kezdő kutatóknak is szükségük van saját fórumra, bebizonyította, hogy életképes. Az elnöki tisztséget betöltő egyetemi oktatók, elismert szakemberek biztosítják a rendezvények színvonalát, a „fiatalok” gyakorlatot szereznek az előadások készítése és prezentálása valamint a publikálás terén is. Éppen ezért is kifogásolható, hogy az elhangzottak nem „napra készen” jelennek meg. Ezt a „hibát” igyekszünk most kiköszörölni: jelen kötet nyomdába kerülésével a FIROKONF-on elhangzottak 2012-ig terjedően (az I–VII. konferenciáig) nyomtatott verzióban is elérhetőek. Célunk kivitelezéséhez hozzájárultak azok a kutatók, akik ennyi év eltelte után is bíztak a pozitív végkifejletben és rendelkezésünkre bocsátották kézírataikat.

Reméljük, hogy a 2014 óta tartott konferenciák szervezői is optimistán állnak a manapság mostohagyerekként kezelt könyvkiadáshoz és minél hamarabb megtalálják a módját a publikációk megjelentetésének.

A FiRKÁK IV. kötete két rendezvény eddig nem publikált tanulmányait adja közre, emellett színesíti egy korábbi konferenciakötetből kimaradt kézirat, valamint Patay Pál Soproni Sándorra emlékező rövid írása, amivel Visegrád római korának jeles kutatója előtt szeretnénk tisztelegni.

Visegrád, 2018 áprilisában

Boruzs Katalin

Papers presented at the conferences

5th Conference for Young Researchers of Roman Age

26.11.2010–28.11.2010

Organizer: University of Pécs, Faculty of Humanities

Venue: Pécsi Kulturális Központ, Dominikánus Ház

HOPPÁL Krisztina: Minden út Kínába vezet? Avagy a Római Birodalommal kapcsolatba hozható régészeti leletek problematikája

GÁBLI Cecília: Plinius a gemmákról

TÓTH István Zsolt: Beszámoló a Pécs Janus Pannonius u. 10. (Rózsakert) területén végzett 2010. évi régészeti kutatásokról

BORHY László – SZÁMADÓ Emese – DÉVAI Kata – BÓZSA Anikó: Brigetio polgárvárosának II. számú temetője (Komárom, Mártírok útja, Lidl)

SZABÓ Ernő: A collegiumok temetkezési hozzájárulása Pannoniában

NAGY Levente: Római lelőhelyek védetté nyilvánítása 2001 és 2009 között

LASSÁNYI Gábor: Pannonia kifosztása

WILHELM Gábor – SÓSKÚTI Kornél: A Kiskundorozsma-Nagyszék lelőhelyen előkerült szarmata települések (2-5. század) római készítésű kerámiaanyaga

VÁMOS Péter: Észak-afrikai applikált díszű edények Aquincumban

H. HARSÁNYI Eszter: Fehér a feketén – avagy hogyan kerül az ige a pohárra?

SZABÓ Ádám: Silvanus a sötét Pan

BÍRÓ Szilvia: Földbe mélyített házak Pannoniában önálló településtípus vagy helyi jellegzetesség?

CSAPLÁROS Andrea – Neuhauser Tina: „Határok nélküli kultúra Noricum és Pannonia között”

CSIKI József Attila: Környe község topográfiája archív légifotók alapján

FEHÉR Bence: Germanus, Respectus, Adiutor és a többi

AGÓCS Nándor: Augustalis testületek a Duna-vidéki tartományokban

SZABÓ András: Auxiliaris centuriok és decuriok

FARKAS István Gergő: Újabb adatok a pannoniai auxiliaris csapatok titulaturájának vizsgálatához

VARGA Gábor: A Szentendrei-sziget római kori erődítetttsége

SZABÓ Máté – PÁNCZÉL Szilamér: Rómaiak a Székelyföldön

FAZEKAS Ferenc – SZABÓ Antal: Újabb régészeti kutatások Lussoniumban (2009-2010)

BARTUS Dávid: Bronzszobrok Brigetióból

JUHÁSZ Lajos: Egy újabb germán kisbronz Brigetioból

MERCZI Mónika: Újabb sírok a nyergesújfalui tábor késő római temetőjéből

HULLÁM Dénes: Római tárgyak a Kárpát-medencei Barbaricum északkeleti részéről

6th Conference for Young Researchers of Roman Age

10.11.2011–11.11.2011

Organizer: King Mathias Museum of Hungarian National Museum

Venue: Visegrád, Királyi Palota lovagterme

BUZÁS Gergely: Római kövek a középkorban

GRÓF Péter: A római limes visegrádi emlékei és a Dunai Limes – UNESCO Világörökség program

TÓTH János Attila: Rómaiak a Dunában

SZABÓ Antal – FAZEKAS Ferenc: A lussoniumi régészeti kutatások újabb eredményei (2011)

TOKAI Zita Mária: Kora császárkori temető Alsópáhok – Hévízdombon

MERCZI Mónika: Újabb késő római sírok az Esztergom-Kossuth Lajos utcai temetőből

OTTOMÁNYI Katalin: Késő római sírcsoportok Pátyon

LASSÁNYI Gábor: Temető a Duna partján - Kutatások az aquincumi polgárváros keleti nekropoliszában

KISS Péter – POLGÁR-NYERGES Anita: „A szombathelyi Járdányi Paulovics István Romkert újabb kutatásai”

HÓDI Attila: Adatok a savariai Isis-szentély építéstörténetéhez

BALÁZS Péter: A savariai Iseum kútja

SOSZTARITS Ottó – A savariai Iseum

TÍMÁR Lőrinc: Térszervezés a római lakóházépítészetben

HORTI Gábor: A Római Birodalom határvédelmének mélységi tagozódása, kérdések és problémák

SZABÓ Máté: Nem romboló régészeti módszerek alkalmazása a pannoniai villakutatásban

EKE István: Késő római villa Badacsonyan

PÁNCZÉL Szilamér: Üvegtárgyak tanúsága egy színházból

RUPNIK László: Sírköveken ábrázolt szerszámok Pannoniából

SÓSKUTI Kornél – WILHELM Gábor: Római leletanyag a Felgyő–Kettőshalmi-dűlőben feltárt szarmata településen

PROHÁSZKA Péter: A Vérteskethelyi 4. századi éremlelet: lehetőségek a rekonstrukcióra

TORBÁGYI Melinda: Pénzforgalmi kutatások a római kori Magyarországon

Plinius a gemmákról

GÁBLI CECÍLIA

Pécs

gablice@freemail.hu

Abstract

Caius Plinius Secundus (also referred to as Pliny the Elder) was an author of the Antiquity, he was born in 23/24 AD and died in 79 AD. He wrote several tactical handbooks, historical works and linguistic books as well, however, these works did not survive. His one and only work that remained to us is the „Naturalis Historiae Libri XXXVII” Pliny the Elder not only describes and explains certain natural phenomena but he also employs Latin terminology when presenting these phenomena which remained unchanged in many cases even if today a different definition is used for a given term. Pliny the Elder’s encyclopaedia is especially significant for its value in the history of sciences and culture, since it is an important summary of ancient knowledge. Volume 37. of the encyclopaedia is about gems. In Pliny the Elder’s system gems are not simply minerals, gems or pebbles, in his case this term has a much deeper meaning. Pliny the Elder committed a mistake in classifying gems (looking at the question from a modern perspective), namely that he primarily classifies them according to their colour – since the ancient knowledge of his time failed to provide the notion of chemical composition and crystal structure, they were not aware of these at the time – therefore his definitions cannot be precise. At the beginning of this volume he describes each gem in detail, however, the gems listed at the end of the volume are only described in some words, thus, his descriptions can not be considered as uniform, he does not analyse each gem under the same aspects. However, when classifying gems he employs aspects that are still important today, and many of his observations have not lapsed by today. The procedures of gem forgery mentioned by him are still in use today, forgery from glass as well as duplets, triplets made from joining several gems or the colour change induced by heating up the stone. He also described the possibilities of how false gems can be recognized, these methods can still be used today. The objective of this volume was to collect all knowledge and information related to gems that had been written down earlier, on the other hand to criticize luxury – which in his view was the main reason of declining morality – and finally to unveil the lies of mages and that the Greek’s views were mistaken. The frame of knowledge is the system of stoic philosophy in which it is imbedded, in the light of which the description of the only organic and living nature and its phenomena, the collection of the related knowledge is virtuous, human and scientific at the same time. Beyond the fact that it has a philosophical and religious tinge that characterizes ancient erudition, Pliny the Elder’s encyclopaedia is basically informative, practical and usable, that is why it remained so popular and managed to survive in later eras. Volume 37 of Pliny the Elder’s Naturalis Historia is a very important source from which we can learn about the ancient knowledge and occurrence of gemstones, ancient knowledge in natural sciences, technical know-how related to gem cutting and about the attitude of the man of the Antiquity to gemstones and to nature in general.

Plinius Enciklopédiája

Caius Plinius Secundus (más néven Idősebb Plinius) ókori római szakíró, Kr.u. 23/24-ben¹ született az észak-itáliai Novum Comumban (ma: Como), és 79-ben halt meg a Vezúv nevezetes kitörésekor, amely elpusztította az ókori Pompeji és Herculaneum városát. Katonai és közéleti

1 A születési évre vonatkozólag lásd: Plin., *Epist.* 3.5.7.

tevékenysége mellett minden szabad idejét a tudományoknak szentelte. Taktikai kézikönyve, történeti jellegű művei és nyelvészeti könyvei nem maradtak fenn. Egyetlen fennmaradt alkotása a 37 könyvnyi terjedelmű „*Naturalis Historiae Libri XXXVII*”, amelyet 77-ben tett közzé, és Titusnak, a leendő császárnak ajánlott. Plinius az enciklopédia Praefatiojában kifejti, hogy célja a természet jelenségeinek értelmezésére és leírása, ezért nem a mű stílusát és formáját helyezte előtérbe.² Plinius arra törekedett, hogy a kutatás korábbi egyenetlenségeit kiküszöbölve minden témát feldolgozzon. Enciklopédiájának legfőbb érdeme, hogy elsőként próbált minden tudományterületen egyforma mélységű információt átadni.³ Plinius nem csupán leír és magyaráz bizonyos természeti jelenségeket, hanem latin terminológiát is szolgáltat a jelenségek ismertetésekor, amely nagyon sok esetben változatlan maradt akkor is, ha ma már más definícióval látjuk el az adott terminust. Az Enciklopéda tudomány- és kultúrtörténeti értéke miatt különösen jelentős, hiszen az ókori tudásanyag fontos összefoglalása. Képet ad a felhalmozott ismeretanyag nagyságáról, és pontos képet nyújt az ókori „tudományosság” sajátos jellegéről. Az egyes tudományágak ugyanis még nem különültek el egymástól, továbbá a természetről alkotott ókori tudásanyag egységes világnézeti komplexumot alkotva igen szorosan kapcsolódott a korabeli filozófiához és a valláshoz.

A terminológiai precizításra való törekvés mellett még egy nagyon fontos és előremutató érdeme van a pliniusi enciklopédiának: könyvenként felsorolja azokat a szerzőket, akiknek a műveiből merített a tudásanyag összegyűjtése, rendszerezése során. Ez az első, fennmaradt bibliográfia az európai tudománytörténetben, éppen ezért nem elhanyagolható jelentőségű. És végképp nem szabad abba a hibába esnünk, hogy Plinius tevékenységét pusztán csak a kivonatoló és rendszerező, „kompilátor” szerepére egyszerűsítsük, csak azért, mert ő volt az első, aki feltüntette forrásait. A korabeli, és Plinius korát megelőző szakírók, természetfilozófusok is mások nézeteit, írásait feldolgozva és beépítve alkották meg saját rendszerüket.⁴ Plinius az által, hogy feltüntette az általa felhasznált forrásokat, precedenst teremtett, és hozzájárult a tudományos diskurzus szabályainak fejlődéséhez.

Az adatok tudatos gyűjtésén és jegyzetelésén⁵ túl a pliniusi enciklopédia egésze is gondos szerkesztés eredménye.⁶ Látszólag rendezetlenül követik egymást az egyes témakörök, hiszen az első könyvben a Titusnak szóló ajánlás, az általános tartalom- és forrásjegyzék, a második könyvben a kozmológia, a harmadiktól a hatodikig terjedő könyvekben az ismert világ (Európa, Afrika, Ázsia) földrajza szerepel, a hetedik könyvben kapott helyet az antropológia, a nyolcadiktól a tizenegyedikig a zoológia, a tizenkettediktől a tizenkilencedikig a botanika, a huszadiktól a huszonhetedikig az orvosi botanika, a huszonnyolcadiktól a harminckettedikig az orvosi zoológia, és végül a harmincharmadiktól a harminchetedikig az ásványtan és a művészetek, amelyeknek alapanyagát a fémek és a kőzetek képezik. Ez a látszólag esetleges tematika tudatos szerkesztés eredménye, hiszen ha a kozmológiát összevonjuk a földrajzzal, és az antropológiát a zoológiával, akkor szabályos körkompozíciót kapunk, amelynek keretét alkotja az élettelen természet: kozmológia,

2 Lásd Plin., *Nat. praef.* 12–13, és 16.

3 Lásd Plin., *Nat. praef.* 14.

4 Plinius maga is utal rá a Praefatióban, hogy egyes auctorok szó szerint átvették mások írásait, mégsem nevezték meg, mint forrást. Lásd Plin., *Nat. praef.* 22.

5 Erre vonatkozóan lásd Plin., *Epist.* 3.5.

6 A pliniusi enciklopédia szerkezetére vonatkozóan lásd DELLA CORTE 1982; RÖMER 1983; LOCHER 1986; BALDWIN 1995.

földrajz, illetve ásványtan, ezen belül helyezkedik el az antropológia és a zoológia, a körkompozíció közepén pedig a botanika szerepel. A tudatos szerkesztés a körkompozíció egyensúlyában is kimutatható, hiszen a fentebb vázolt elrendezés négyszer öt és kétszer nyolckönyvnyi tagolásban adja az élettelen, az ember és állat-, illetve növényvilág leírását.⁷

Plinius szerénysége példamutató: amellet, hogy tisztában van műve értékével, azokhoz a görög képzőművészekhez szeretne hasonlítani, akik olyan címet adtak alkotásaiknak, amelyből az derül ki, hogy ők dolgoztak rajta. Mintha még nem lennének befejezett, tökéletes alkotások.⁸

Plinius munkásságát és információgyűjtő tevékenysége következtében létrejött enciklopédiáját gyakran egy valóságtól elrugaszkodott szobatudós elméleti alkotásának tartják, aki túlértékeli a könyvekből megszerezhető tudást.⁹ Ez a nézet egyrészt abból fakad, hogy Plinius maga is utal arra, hogy bizonyos véleményeket azért ír le, hogy továbbadja az ismeretet: „*Ezt nem lehet kutatni, sem pedig bizonyítani, de le kellett írnom, mivel mások is leírták már.*”¹⁰ Másrészt a görögök gyakran szerinte elméleti, spekulatív, és a gyakorlati haszon szempontjából értékelhetetlen fejtegetéseit rendszeresen elutasító nézetei azt a látszatot keltik, hogy nem érti a görög filozófia és matematika, valamint a fizika bizonyos tételeit. Pliniusnál ez esetben az ismeretközlés célját, motivációját kell figyelembe venni, azt az *utilitast*, amely arra ösztönzi, hogy praktikus, használható ismeretekkel gyarapítsa az emberiséget. Ezért a gyakorlatban nem hasznosítható ismereteket nem tartja fontosnak, és a gyakorlati haszonnal nem kecsegtető spekulációt ezért tartja hiábavalónak.¹¹ Pliniust semmi esetre sem tarthatjuk szobatudósnak, hiszen enciklopédiája valamennyi könyvében rendszeresen felbukkannak saját megállapításai, megfigyelései, véleménye bizonyos természeti jelenségekkel kapcsolatban. Plinius a világot élő, organikus egésznek tartotta, amelyet áthat az isteni erő. Ez a lélekkel felruházott természet nézetei szerint anyai gondoskodással, önzetlenül táplálja az embert, ezért ezt a természetet csodálni kell, és meg kell ismerni nagyszerűségét. Az önzetlenül gondoskodó Földanya adományait fényűző célokra fordítani, és a természetet kapzsiságból kihasználni, kimeríteni a legfőbb bűnök egyike Plinius véleménye szerint. A természet megismerése is vezethet azonban túlzásokhoz Plinius nézetei szerint, ha nem a természet csodálatára, hanem elméleti, és önző célokra irányul.¹²

A tudást, bármely részéről szól is a természetnek, összegyűjteni és továbbadni azért, hogy az emberek segítségére legyen, a legfőbb erény Plinius értékrendjében, amelyet igyekszik

7 Vagyis élettelen anyag: 2–6 és 33–37. könyvek; ember és állatvilág: 7–11 és 28–32. könyvek; növényvilág: 12–19 és 20–27. könyvek. Lásd RÖMER 1983.

8 Lásd Plin., *Nat. praef.* 26–27.

9 Például ALBRECHT 2004, 1016. Ezzel szemben Plinius művét egyedinek, eredetinek tartja, és nem megkérdőjelezi, hanem kihangsúlyozza Plinius szerzőségét CAREY 2003, 11; HOWE 1985; illetve Plinius természethez való viszonyát, és moralitását szintén mint enciklopédiájának egyediségét értékeli más-más megközelítésből Sandra Citroni Marchetti (CITRONI MARCHETTI 1982; CITRONI MARCHETTI 1992) Francisco Oliveira (OLIVEIRA 1995) és Mary Beagon (BEAGON 1992).

10 Plin., *Nat. hist.* 2.85. A fordítás itt, és a 2. illetve 37. könyvből származó további idézetek esetében is a saját fordításom. Hasonló értelemben: Plin., *Nat. hist.* 30.137.

11 Ebből fakad a görögök elméleti tudásának elítélése, hol finomabb, hol maróbb gúnnyal, lásd például a következő caputokban: Plin., *Nat. hist.* 2.84; 87; 95; 164; 166; 192; 247; 248. A Pliniusnál rendszeresen visszatérő jelenség (ti. a görögök szidása) mögött a rómaiaknak a görög kultúrával szembeni kisebbségi érzése mint korszellem is fellelhető, erről lásd BRAGUE 1994, 34. Plinius és a görög természettudományok viszonyáról lásd még SEECK 1985, 431.

12 Plinius világnézetéről lásd: CITRONI MARCHETTI 1982; CITRONI MARCHETTI 1992; CITRONI MARCHETTI 2003; GESZTELYI 1993; KROLL 1930; COLISH 1985/A.

maradéktalanul megvalósítani. A hangsúly tehát nem a stíluson¹³ és nem az elméleti tudományok megújításán van, hanem a gyakorlatban használható, praktikus tudás gyűjtésén és hagyományozásán. Enciklopédiáját a művelt olvasóknak szánta¹⁴, és a tényanyagot igyekezett anekdotákkal, paradoxonokkal és morális fejtegetésekkel élénkíteni, tarkítani, amelyeknek az a célja, hogy az olvasó ne csak racionálisan kötődjön az olvasott anyaghoz, hanem belső kapcsolatot teremtsen vele, vagyis Plinius didaktikai jártasságáról is tanúbizonyságot tesz.¹⁵

Plinius rendszerében a Természet valamennyi teremtményének célja van, mégpedig az, hogy az ember hasznára legyen. Ebből az antropocentrikus nézőpontból fakad, hogy az összes ismert növény- és állatfajból, sőt, még egyes földfajtákból és a kohászati melléktermékekből is valami féle orvosság, gyógyszer előállítható. A mai olvasó számára sokszor furcsák ezek az orvosságok és gyógymódok, de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a szintetikus gyógyszergyártást megelőzően a gyógyszerek alapanyagát évezredek át ténylegesen a természetben előforduló növényi, állati vagy ásványi eredetű anyagokból nyerték.

Pliniusra hatott a sztóikus filozófia, annak etikai és természetfilozófiai nézetei, és terminológiája is, és ezeket felhasználva és alkalmazva, mintegy sztóikus keretbe ágyazva ismerteti a világ működését.

A pliniusi enciklopédia fő rendező elve a *sympathia*,¹⁶ amely mint sztóikus terminus már Chrysippos rendszerében megjelenik, és Cicero, Seneca, Poseidónios nézeteiben is kimutatható. Plinius enciklopédiájában a *sympathia* és *antipathia* az a két fontos természeti erő, amely minden természeti jelenségben jelen van, amely biztosítja a természet, illetve a kozmosz egységét, stabilitását és érthetővé teszi törvényeit.

Enciklopédiájában megjelenik a világégés¹⁷ elmélete, és a világ egészét átható értelem képze, továbbá a világ organikus, élő egészként való felfogása, amely világnak részeit a *sympathia* köti össze.

Hogy mennyire fontos Plinius teljes enciklopédiájában a *sympathia* tan, mint fő rendező elv, arra leginkább a következő idézet utal. „Íme, amit egész művem során megkísértem bemutatni a dolgok különbözőségéről és összhangjáról, melyet a görögök *antipathiának* és *sympathiának* neveznek¹⁸, azt nem lehet annál világosabban megérteni, mint hogy az a legyőzhetetlen erő, mely

13 A pliniusi enciklopédia nyelvezetéről, stílusáról lásd DELLA CASA 1982; NORDEN 1958; BEAUJEU 1982; PEDERSEN 1986.

14 A praefatióban (Plin., *Nat. praef.* 6) Plinius azt írja, hogy enciklopédiája „az egyszerű emberek számára íródott: földművesek és kézművesek tömegének, egyszóval olyanoknak, akiknek nincs idejük a művelődésre” („...humili vulgo scripta sunt, agriculturalum, opificum, turbae, denique studiorum otiosis”). Gesztelyi Tamás szerint (GESZTELYI 1993, 107–108.) Plinius szociális érzékéről tanúskodik, hogy az egyszerű emberek segítségére akar lenni, tehát ebben a szövegrészben is *humanitas*a nyilvánul meg. Véleményem szerint Plinius e helyen is a retorika eszközével élve kicsinyíti művét, hogy Titus szerepét felértékelje (lásd KÖVES–ZULAUF 1973.) Ez alapján nyilvánvaló, hogy Plinius műve a művelt embereknek szól, annál is inkább, mert az 1. századi Rómában aligha beszélhetünk írni-olvasni tudó földművesek és kézművesek tömegéről. Az idézett szöveghely értelmezéséről lásd még HOWE 1985; ALBRECHT 2004.

15 Lásd LOCHER 1986; DARAB 2003; ALBRECHT 2004, 1014.

16 Gr.: *sympatheia*. Lásd Plin., *Nat. hist.* 20.1 és 37.59–60, lásd még GÁBLI 2004, 24–28; GÁBLI 2005, 25–26.

17 Lásd Plin., *Nat. hist.* 2.52; 2.236; 2.238; illetve COLISH 1985/A, 24–25.

18 Plinius ugyanerről a két fogalomról és a gyémánt széthasadásáról részletesebben is ír: „*quod graeci sympathiam et antipathiam appellavere, quibus cuncta constant, ignes aquis restinguentibus, aquas sole devorante, luna pariente, altero alterius iniuria deficiente sidere atque, ut a sublimioribus recedamus, ferrum ad se trahente magnete lapide et alio rursus abigente a sese, adamantam, rarum opum gaudium, infragilem omni cetera vi et invictum, sanguine hircino rumpente, quaeque alia in suis locis dicemus paria vel maiora miracula.*” (Plin., *Nat. hist.* 20.1).

két ellentétes dolog természetének: a vasnak és a tűznek ellenáll, a bakkecske véréből széthasad. De csakis friss és meleg bakkecskevérbe áztatva, és így is sokszor rá kell ütni, és még így is széttöri a vasat, kivéve a kiváló minőségű üllőket és vaskalapácsot.¹⁹ Vajon kinek a leleménye folytán és milyen okból kifolyólag találták fel ezt a megoldást? Vagy mi volt az indíték arra, hogy kipróbálják az eljárást egy ilyen mérhetetlen értékű drágakővel és egy ilyen csúf állat vérében? Az isteni erőknek olyan tökéletes találmánya ez, vagyis az eljárás egésze, hogy nem az okát kell keresni a természet valamely részében, hanem az akaratot! Ha a gyémántot sikerül széttörni, olyan kis részekre törik, hogy azokat alig lehet meglátni. Ezeket a kis darabokat a gemmametszők megkeresik és vasba foglalják, ezek ugyanis a legkeményebb gemmákat is könnyűszerrel karcolják.”²⁰ Ez a szöveghely kulcsfontosságú Pliniusnak a természethez való viszonya meghatározásához. Kulcsfontosságú azért, mert nem véletlenül állítja, hogy egész műve során ezt kísérelte meg bemutatni! Ennek hangsúlyozása a 37., és egyben az utolsó könyvben egyértelművé teszi, hogy egész enciklopédiája fő rendező elvének kell tekintenünk, vagyis kellő figyelmet kell szentelnünk a *sympathia* tan megjelenésének, és kimondott vagy utalás formájában való felbukkanásának az egész enciklopédiában. Plinius sztóicizmusát, annak morális vonatkozásait több kutató is méltatta. Különösen *humanitásával* és *utilitasával*, *virtusával* foglalkoztak behatóbban, illetve a *pneuma*, a *mos maiorum* kérdésével, illetve Plinius fényűzés ellenes megjegyzéseivel.²¹ Ha Plinius sztóicizmusát vizsgáljuk, főleg egy természettudományos tartalmú enciklopédia kapcsán, akkor a szerző filozófiai nézeteivel kapcsolatban is elsősorban a természet általa leírt összetartó erőit kellene megvizsgálni, nem csupán az etikai vonatkozásokat.²² Mert bármennyire hangsúlyos is a sztóicizmusban az etika, különösen a természettel összefüggésben, illetve az ember és a természet megfelelő viszonyának hangsúlyozása (a természettel összhangban kell élni) kapcsán, és bármennyire is tény, hogy ezek a filozófiai síkok is kimutathatóak Plinius enciklopédiájában: a fényűzés tagadásában, a természet helyes megismerési módjában és a természet megóvására való törekvésben, mindezek mellett a *sympathia* szerepét is fel kell tárni, különösen, mert maga Plinius utal rá, hogy egész műve során ezt próbálta bemutatni.

A nemzetközi szakirodalomban több kutató is említi a *sympathia* és az *antipathia* megjelenését Pliniusnál, mint a természethez való viszonya fontos jellemzőjét, és mint sztóicizmusa egyik aspektusát²³, de rendszeres és módszeres vizsgálat illetve elemzés a Pliniusnál valamennyi könyvben megjelenő *sympathia* értelmezésével és hatásmechanizmusával kapcsolatban nem született. Véleményem szerint különösen fontos lenne Plinius világképének elemzéséhez az enciklopédia valamennyi könyvében kimondva vagy utalásszerűen megjelenő *sympathia*-fogalom következetes vizsgálata.

19 Albertus Magnus (1193–1280) *De mineralibus* c. művében azt állította, hogy a bakkecske vére még hathatósabb, ha a bak előbb bort ivott, vagy petrezselyemmel jóllakott. (SCHMIDT 1890, 83; DUDICHNÉ – KOCH 1935, 39.)

20 Plin., *Nat. hist.* 37.59–60.

21 Lásd BEAGON 1992; CITRONI MARCHETTI 1982; CITRONI MARCHETTI 1992; CITRONI MARCHETTI 2003; FRENCH 1994; GESZTELYI 1993.

22 Annál is inkább, mert a sztóikus filozófia, mint racionálisan szervezett struktúra legfontosabb jellemzője a koherencia. A koherencia pedig azon alapul, hogy a természeti események kauzálisan összefüggenek, mégpedig az által, hogy kijelentések egy halmaza alapozható rájuk. Ezek a kijelentések teszik képessé az embert, hogy úgy tervezze meg az életét, hogy az teljességgel összhangban legyen a Természettel. A koherenciát pedig a *logos* és a *sympathia* biztosítja, hiszen a természetnek két elsődleges funkciója van a sztóikusok szerint: összetartja a világot, illetve okozza a földi dolgok kifejlődését. Lásd LONG 1998, 142–143, 190.

23 BEAGON 1992, 102–103; 145; 173; 230–231; LAPIDGE 1989, 1411–1412.; GIGON 1982, 50–52; ISAGER 1998, 50; FRENCH 1994, 239–240.

Az alábbiakban a *sympathia* mint sztóikus terminus, illetve e terminus kialakulásával, előzményeivel, vallástörténeti vonatkozásaival kapcsolatban adok egy rövid vázlatot.

A Plinius által említett *sympathia* egyértelműen sztóikus terminus²⁴. A *sympathia* vagy görögös alakban *sympatheia*²⁵ terminus az újplatonikus Plótinósnál is előfordul, a Kr.u. 3. században (ő valószínűleg Poseidóniosztól vette át); és talán itt fogható meg leginkább a fogalom lényegi jelentése. Plótinós a *sympathiát* a test leírásánál használja: a test minden része fájdalmat érez, ha valahol megsérül, mert részeit a *sympathia* köti össze, ugyanígy az érzékelés tárgya és az érzékszerv között is *sympathia* van.²⁶ Plótinós szerint az egész világ egyetlen nagy élőlényként fogható fel, a világ részeit pedig a *sympathia* fűzi össze. A *sympathia* fogalma már jóval Plótinós és Plinius előtt, Chrysippos (Kr.e. 280-206) kozmológiai rendszerében megjelenik²⁷, aki Zénón tanításait átvéve és továbbfejlesztve a görög orvostudományból kölcsönzött fogalmat a kozmoszra alkalmazta, ezért tanításaiban a *sympathia* mint fogalom mellett az igei alak: *synechó* (összetart, fenntart) és a melléknévi: *symphyés* (összetartozó) is megjelenik. A kozmikus stabilitást pedig *symphyia* (összetartozás), a *synoché* (összekapcsolás), *symmoné* (együttmaradás), kifejezésekkel jellemezte.²⁸

A *sympathia* mint fogalom, amely a görög filozófiában megjelenik, később Rómában is ismertté válik, elsősorban Cicero filozófiai írásai révén. Cicero a görög terminusokat átültette latinra, és így alkotott latin terminusokat, a *sympathia*-t tükörfordítással élve *consensus*ként említi.²⁹ Manilius Astronomicájában is előfordul a *conspiro*, a görög *sympneó* fordításaként³⁰, amely szintén a chrysipposi terminológiára vezethető vissza.³¹

Seneca a világmindenséget összetartó harmóniát gyakran a *consentio* terminussal illeti³², a *sympaschó* tükörfordításaként, amely szintén a *sympathiával* áll összefüggésben.³³

A *sympathia* tana közvetlenül Egyiptomból eredeztethető, de általában az emberi vallás kezdeteire jellemző hiedelmekre vezethető vissza. A *sympathia* fogalma egy kapcsolat vagy kölcsönhatás értelemben fogható fel, amely a természet egyes részei, így növények, állatok,

24 A *sympathia* fogalomnak a sztóikus kozmológiában való megjelenését, illetve a korabeli orvostudománnyal való kapcsolatát lásd LAPIDGE 1989, 1383; MARÓTH 2002, 393.

25 A *sympatheia* szó szerinti jelentése együttérzés, együttszenvetés. Mivel Plinius a latinos *sympathia* alakot használja, a továbbiakban én is ebben a formában említem a fogalmat. A *sympathia* fogalom előfordulásai Pliniusnál: Plin., *Nat. hist.* 20.1; 24.1; 28.84; 28.147; 37.59; Vitruviusnál mint *sympathia stellarum*: Vitr., 1.1.16.

26 MARÓTH 2002, 393; Plot., 4.4.23; 4.4.32; 2.3.7; WALLIS 2002, 103.

27 Chrysippos tanításai előkerültek az ún. herculaneumi papiruszokon (amelyek a Vezúv 79-es kitörése következtében maradtak fenn), vagyis elképzelhető, hogy Plinius, ha nem is volt saját példánya, de mint a misenumi flotta parancsnoka, állomáshelyének közelében hozzáférhetett Chrysippos írásaihoz. Lásd LONG 1998, 152.

28 Lásd SVF II. 368; 439–441; 447–449; 465; 473; 540; 543; 545; 550–553; 774; 778; 911–912; 948; 1105; LAPIDGE 1989, 1384.

29 Cic., *Nat.* 3.28: „*Itaque illa mihi placebat oratio de convenientia consensuque naturae, quam quasi cognitione continuatam conspirare dicebas, illud non probabam, quod negabas id accidere potuisse nisi ea uno divino spiritu contineretur. illa vero cohaeret et permanet naturae viribus non deorum, estque in ea iste quasi consensus, quam sympatheian [F020?]Graeci vocant; sed ea quo sua sponte maior est eo minus divina ratione fieri existimanda est.*” Lásd még LAPIDGE 1989, 1388.

30 Manil., *Astron.* 1.247–54.

31 LAPIDGE 1989, 1393–1397.

32 Pl. Sen., *Ira* 2.31.7: „*Ut omnia inter se membra consentiunt quia singula seruari totius interest, ita homines singulis parcent quia ad coetum geniti sunt, salua autem esse societas nisi custodia et amore partium non potest.*”

33 LAPIDGE 1989, 1400.

fémek, anyagok, hangok, kövek, de csillagok között is fennállhat.³⁴ Az ókori Egyiptomban mindvégig erős maradt a *sympathia* tana, az asztrológiai gondolkodás révén, amely szerint a csillagok hatást gyakorolnak a földi életre (Nílus áradása, Holdfázisok hatása az árapályra). A csillagok hatalmába vetett hit következménye a sors hatalmába való passzív belenyugvás. Ezzel szemben a görög-római vallásosságban a *sympathia* háttérbe szorul az istenalakok megjelenésével és a mitológia kialakulásával.³⁵ A görög-római vallásosságban háttérbe szorult *sympathia* tan Egyiptomból kerül vissza újra, a vallásosságba és a gondolkodásba egyaránt. Először Platónnál³⁶ jelenik meg az a hiedelem, miszerint minden embernek van egy csillaga, annyi csillag van, ahány lélek, és a lelkeket kocsik szállítják az égben; a Földre jutás csak ideiglenes elválás a csillagoktól. Platón valószínűleg keleti forrásokból merítve vette át ezt a nézetet.³⁷ A pythagoreusok kezdeményezése után Platón és Aristotelés nyomán a művelt rétegek számára tudatosult a Föld gömb alakja, és a kozmikus túlvilágképpel együtt a *sympathia* fogalma is megjelenik, mégpedig Chrysispos, illetve Mendésben élt Bólos (Kr.e. 200 körül) hatására. Ő Démokritos követője volt, és írásaiban részletesen tárgyalta az állatok, növények, kövek között fennálló *sympathiát*.³⁸ A *sympathia* végül a sztóikusoknál válik filozófiai terminussá.³⁹ A Pliniusnál megjelenő *sympathia* legfontosabb előzményének a középső sztoa egyik fontos képviselőjének, Poseidóniosnak (kb. Kr.e. 135-50) a nézeteit tekinthetjük. Poseidónios szerint a kozmosz egyetlen élő organikus egység, a földrajz, vagyis a Föld leírása ennek következtében értelmezés, magyarázat, mégpedig filozófia. Poseidónios szerint tehát a földrajz egyben világmagyarázat is, vagyis a természet akármely kis része összhangban áll az egészszel, részeit pedig a *sympathia* köti össze. Mindezek fényében értelmezhetővé válik nem csupán az, hogy Plinius is élő, organikus, lélekkel rendelkező, tökéletes lényként fogta fel a világmindenséget, hanem az is, hogy a természet egészéhez hasonlóan részeit is élőlényként képzelte el, valamint hogy az e részeket összekötő erőt *sympathia*-ként határozta meg. A Természet, (vagyis *natura, physis*) nem más, mint egy olyan erő, vagy princípium, amely egyesíti a világot, és megadja annak koherenciáját a sztóikusok definíciója szerint.⁴⁰ Ez a sztóikus definíció is megerősíti, hogy a *sympathiát* a pliniusi enciklopédia fő rendező elvének kell tekintenünk.

Pliniusnál tehát a sztóikus filozófia hatására jelenik meg a *sympathia*, és ezzel ellentétben az *antipathia* fogalma, amelyek egyiptomi hatásra kerültek a görög filozófiába, de eredetileg minden kezdetleges vallási hiedelemben jelen lévő képzetek. Plinius szövegének ellentmondásossága abban rejlik (ez a 37. könyvben is kimutatható), hogy a görög közvetítéssel, eredetileg keletről érkező *sympathia* tant (a sztóikus filozófia tanításának részeként) elfogadja, de a közvetlenül keletről érkező *sympathiát*, például a mágusok által gyakorolt mágiát (amely ugyancsak a *sympathia* elvén alapul) elveti, sőt, céljának tekinti a mágusok hazugságainak leleplezését. A *sympathia* tehát csak a görög filozófia szűrőjén átszűrve és megmagyarázva értelmezhető Plini-

34 KÁKOSY 1978, 271–272.

35 KÁKOSY 1974, 22.

36 Plat., *Tim.* 41 e.

37 KÁKOSY 1978, 148. Ugyanez a nézet megjelenik Pliniusnál is, aki szerint ez egy alaptalan néphit, ti. hogy mindenkinek van egy csillaga az égben, és ha egy csillag lehull, egy ember meghal. Lásd Plin., *Nat. hist.* 2.8.

38 KÁKOSY 1978, 271; KÁKOSY 1974, 105.

39 A *sympatheia* tan később a középkorban és az újkorban is tovább él, majd Kant és Schopenhauer gondolatrendszerében is kimutatható. Modern korunkban is felfedezhető a homeopátia fogalmában, és néhány szólásban, pl.: kutyaharapást szőrével. Lásd KRANZ – PROBST 2001, 753–754.

40 Lásd LONG 1998, 190; SVF II 549, 1211. A koherenciáról lásd a 22. lábjegyzetet.

us számára, közvetlen keleti megnyilvánulási formáját nem tudja elfogadni, ennek köszönhető a pliniusi enciklopédiában is megfigyelhető ellentmondásosság.

Plinius istenfogalmával kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy egyetlen, tökéletes isteni lény, a Természet létét ismeri el, mégpedig nem csupán teológiai és mitológiai alapon, nézeteinek kifermálására a sztóikus filozófia ez esetben is jelentős hatást gyakorolt. A világ élő organikus lényként való felfogása, amely lény részeit a *sympathia* köti össze, sztóikus eredetű. Mindezek fényében nem véletlen, hogy Plinius fontos feladatának tartja a Természet megismerését, bemutatását, egy tudatos szerkesztés és filozófiailag is megalapozott koncepció alapján.

Pliniusra tehát amellet, hogy *utilitas*ából fakadóan kötelességének tartotta valamennyi, az éppen tárgyalt témával kapcsolatos ismeretet továbbadni, alapvetően jellemző, hogy állást foglal, véleményt nyilvánít a közölt ismeretanyag kapcsán. Mivel elsősorban a gyakorlati hasznuk szempontjából tartotta fontosnak a természet egészéről vagy valamely részéről szóló elméleteket, ezért a gyakorlatban nem használható, spekulatív elméleteket veti el leggyakrabban, főleg a görög természetfilozófia tanításaival kapcsolatban.

A 37. könyv felépítése, célja⁴¹

Plinius az enciklopédia 37. és egyben befejező könyvének elején a gemmák használatának történetét vázolja. A 21. caputtól tér át a fluorit tárgyalására, ezt követi a hegyikristály (23–29) majd a borostyánkő (30–51) és a hiúzkő (52–53) keletkezésének, jellemző tulajdonságainak, mágikus vonatkozásainak ismertetése. Az 54. caput elején két célt jelöl meg, amely meghatározza a következő caputok rendeltetését: egyrészt a gemmák különféle fajtáit elemzi a legértékesebbektől a kisebb értékűek felé haladva, de közben a mágusok tudományának téveszméire is rámutat. Az 55-től a 91. caputig valóban az érték a legfontosabb szempont az egyes gemmák leírásánál (gyémánt, smaragd, berill, opál, szardonix, ónix). A 92-től az 138. caputig azonban színek szerint tagolva írja le az egyes gemmákat, a színeken belül továbbra is az érték a meghatározó a leírás sorrendjénél. A gemmák színe szerint a következő csoportokat különbözteti meg: tűzszínűek (92–107), zöldek (107–118) bíborszínűek (119–128), fehérek (129–138). A 139. caputtól a 185.-ig kezdőbetűik szerinti betűrendes sorrendben tárgyalja a kisebb jelentőségű gemmákat, de az egyes kezdőbetűkhöz tartozó gemmák tárgyalásán belül nem feltétlenül alkalmazza a betűrendes sorrendet. (A *lysimachos* után következik például a *leucochrysos*, a *morochthos* után pedig a *mormorion*.) A 186–192. caputokban ismét megváltoztatja a gemmák tárgyalásának sorrendjét, ezúttal először a testrészekről (186), majd az állatokról (187), végül a tárgyakról (188) elnevezett gemmákat írja le. A 193–200. caputokban a gemmák általános ismertetőjegyeire, keletkezési módjára, és a hamis gemmák felismerésének különféle lehetőségeire vonatkozó tudnivalókat taglalja. A 201–205. caputokban az egyes tájegységek eltérő természeti, éghajlati adottságaiból fakadó eltérő természeti kincseit ismerteti, végül elköszön a Természettől, aki minden élő és élettelen természeti jelenség szülője.

Az 1–138. caputig (a betűrendes leírás kezdetéig) Plinius 40 gemmát ír le, a fennmaradó kétszázat az 139–188. caputokban tárgyalja, vagyis míg az első esetben egy gemma leírására átlagosan egy caput jut, a mű végén caputonként átlagosan tíz gemmát ír le.

41 A zárójelbe tett számok a továbbiakban a caputokat jelölik.

Plinius a könyv elején viszonylag részletesen, a gemmáknak nem csak legjellemzőbb tulajdonságaira, hanem keletkezési módjukra, mágikus vonatkozásaikra, lelőhelyeikre, felhasználásukra, hamisítási módjukra vonatkozóan is tesz megjegyzéseket, a mű végén már csak egy vagy fél mondat jut egy-egy gemmára, és szinte kizárólag csak a gemmák névadásának okát vagy legjellemzőbb tulajdonságait esetleg mágikus vonatkozásait említi meg, de a felsorolt szempontok közül gemmánként többnyire csak egyet.

Plinius a 37. könyv folyamán többször is élesen bírálja a fényűzés terjedését. Első esetben Pompeius diadalmenete alkalmával (12–18) tesz megjegyzést a diadalmenet túlzó pompája miatt, majd a 17. caput végén az erkölcs romlásának egyik okát a fényűzésben látja, szerinte nem is lehet ennél ártalmasabb dolgot elképzelni. A 49. caputban, a borostyánkő kapcsán megjegyzi, hogy oly nagy a fényűzés Rómában, hogy egyetlen feddés nem elegendő. A 197. caput végén Plinius megjegyzi, hogy egyetlen csalás sem hajt nagyobb hasznot, mint a gemmák hamisítása, ezért a csalással szemben inkább a fényűzést kell választani, ezért írja le részletesen a hamis gemmák felismerésének lehetőségeit.

A borostyánkő eredetével kapcsolatos nézetek ismertetésénél, a 31–32. caputban hosszan, gúnyosan fejtegeti a görögök tudatlanságát, elképesztő történeteiket szinte élvezettel boncolja, csak hogy bebizonyítsa a világnak, hogy „*nem minden csodálatra méltó, amit a görögök mondanak*”.⁴² A 37. könyvben Plinius többször visszatér a mágusok nézeteinek bírálatához is. Első ízben az 54. caput végén tűzi ki azt a célt, hogy nem csak a gemmák fajtáit fogja ismertetni az érték szerinti felsorolásban, hanem a mágusok téveszméit is le fogja leplezni. A következő köveknél említi a mágusokat a gemmák leírásakor: jáspis (118), ametiszt (124), astriotes (133), ceraunia (135), iris (136), achát (142), androdamas (144), antipathes (145), atizoe (147), chelonia (155), chloritis (156), heliotropium (165), hematit (169), zoraniscaeos (185). Ezek közül a jáspis, az ametiszt, a chelonia, a heliotropium és a hematit esetében egyértelműen ostobaságnak vagy hazugságnak tartja a mágusok nézeteit, a többi esetben nem foglal állást. A 192. caputban azzal fejezi be a gemmák felsorolását, hogy vannak ugyan még további gemmák is, de elég legyen ennyi a felsorolásból, a kitűzött célnak eleget tett, hiszen a mágusok nézeteit több helyen is megcáfolta.

A gemmákkal kapcsolatos ismeretek feldolgozása

Plinius a 37. könyvben összesen 240 különböző gemmát nevez meg, és ír le. Ezek közül, mint ahogyan azt az előző fejezetben is bemutattam, néhánynak több caputot is, másoknak csak egy-egy mondatot szentel. Mégis, a gemmák jelentős részénél hasonló szempontokat alkalmazott a leírás során. Ezeket a szempontokat igyekezem összegyűjteni és összehasonlítani, hogy átfogó képet adhassak a gemmákról közölt információ mennyiségéről és minőségéről. E célra egy adatbázist készítettem,⁴³ amely gemmánként tárolja a Plinius által közölt információkat, megfelelő struktúrában. Az adatbázisban a következő mezők kerültek kitöltésre gemmánként:

- Az adatbázisban a gemmák leírásának sorrendjével azonos **sorszámot** vezettem be.
- A **caput** azt adja meg, hogy az adott gemma leírása melyik fejezetekben található Pliniusnál.

42 A görög kultúrával szembeni római kisebbségi érzés egyik jó példája ez a szövegrész. Ezzel kapcsolatban lásd BRAGUE 1994, 33–36.

43 Az adatbázis teljes exportját lásd GÁBLI 2004, 95–128.

- A **térkép száma** a térkép sorszámát adja meg, ha a gemmának van térképe.⁴⁴
- A **gemma neve** a Plinius által használt megnevezés.
- **Alternatív nevek** akkor szerepelnek, ha Pliniusnál az adott gemmának többféle megnevezése is van.
- A **gemma nevének jelentése** az etimológiát adja meg.
- A **névadás oka** azt jelöli, hogy mi miatt kapta a gemma éppen ezt az elnevezést.
- A **kő neve ma** csak abban az esetben van megadva, ha nagy valószínűséggel be lehetett azonosítani a gemmát egy ma is ismert kővel.
- A **beazonosítása bizonytalan** akkor „igen”, ha nem biztos a gemma megfeleltetése egy mai kőnek. (Ha biztos a beazonosítás, vagy nem sikerült megfeleltetni a gemmát egyetlen mai kőnek sem, akkor „nem”.)
- A **kémiai összetétel**⁴⁵ a mai kő kémiai összetételét adja meg
- A **kristályszerkezet** a mai kő kristályszerkezetének típusát adja meg.
- A **fény** a mai kő jellemző fényét adja meg.
- A **keménység** a mai kő Mohs-skála szerinti keménységét jelöli.
- Az **alfajok** csak abban az esetben szerepelnek, ha Plinius említ alfajokat az adott gemma típuson belül.
- A **gemma jellemzői**: a gemma Plinius által leírt jellemző tulajdonságai, általában nem szó szerinti idézet, hanem tartalmi kivonat a megfelelő helyről.
- A **gemma hibái** a Plinius által említett hibák.
- **Keletkezése**: azt adja meg, hogy Plinius szerint hogyan keletkezett a gemma.
- Az **előfordulása**: a Plinius által említett földrajzi előfordulásokat adja meg.
- **Felhasználása**: a Pliniusnál leírtak alapján.
- **Hamisítási módok**: ha Plinius utal arra, hogy milyen eljárással lehet az adott gemmához hasonló, de hamis gemmát előállítani, vagy ha az igazi gemmát valamilyen eljárással még szebbé lehet tenni (festéssel vagy például ha mézben főzik).
- **Gyógyhatása** azt adja meg, hogy Plinius leírásában milyen gyógyhatása szerepel az adott gemmának.
- A **mágia** a gemmával kapcsolatos mágikus hiedelmek Pliniusnál.

44 A térképeket lásd GÁBLI 2004, 129–170.

45 A katalógusban szereplő fizikai és kémiai tulajdonságokat minden esetben HALL 1995 alapján adtam meg.

- **Alkalmazásának módja** azt adja meg, hogy Plinius leírása szerint milyen módon kell alkalmazni a gemmát ahhoz, hogy gyógyhatása vagy mágikus tulajdonságai érvényesüljenek.
- **Egyéb információk:** máshova nem sorolható információ (mert tartalmilag nem illik a többi mezőbe).
- **Nem gemma:** ebben a mezőben akkor szerepel igen, ha Pliniusnál ez nem gemma, hanem kő.
- **Hím/nő:** ebben a mezőben akkor szerepel igen, ha ennél a gemmánál Plinius leírásában hím- és nőnemű gemmák vannak megkülönböztetve.
- **Nedvet ad:** akkor igen, ha Plinius leírása szerint a gemma nedvet ad, izzad és ennek szinonimái.
- **Viselőssé válik:** akkor igen, ha ez a gemma Plinius leírása szerint magzatot hordhat magában, és/vagy szül és ennek szinonimái esetén.
- **Elektromosság:** igen, ha Plinius leírásából elektromos jelenség derül ki (például vonzza a polyvát)
- **Mágnesség:** igen, ha Plinius leírása szerint vonzza a vasat.

ID	6		
Sorszám:	6		
a gemma neve:	smaragdus		
alternatív nevek:			
a gemma nevének jelentése:	ismeretlen		
a névadás oka:	ismeretlen		
a kő neve ma:	smaragd (berill)		
caput:	8, 62-75, 124		
kémiai összetétel:	berillium-alumínium-szilikát	☐	nem gemma
kristályszerkezet:	hexagonális	☐	hím/nő
fény:	üvegfény	☐	nedvet ad
keményiség:	7 1/2	☐	viselőssé válik
		☐	beazonosítása bizonytalan
		☐	elektromosság
		☐	mágnesség
alfajok:	szkítiai, bactriai, egyiptomi, ciprusi, etiópai, thermei, perzsiai, attikai, thoricos, médiái, calchedoni, chlora, taygetos, szicíliai, tanos, chalcosmaragdus; 162. caput: Vannak, akik a fehér erekkel körülvett smaragdot galactisnek („tejszín fehér kő”) nevezik.		
a gemma jellemzői:	A smaragd színének a látványa a legkellemesebb, a smaraggal összehasonlítva semmi sem zöldelhet nála zöldellőben. Távolról nézve nagy kiterjedésű, visszaverődött képet hoz létre továbbá maga körül a levegőben, amely jelenség nem változik meg sem a nap, sem az árnyék, sem a mécses jelenléte miatt, hanem mindig egyenletesen sugárzik, és egyenletesen áttetsző tömegébe beengedi a tekintetet. Ugyanez a jelenség gyönyörököt bennünket a víz esetében is. A smaragdok többnyire öblösek, hogy a látványt összegyűjtsék. Ezért alakult ki az a vélemény, hogy nem szabad metszeni őket, hanem természetes alakjukat kell megőrizni.		
a gemma hibái:	árnyék, kékes szín, halványosság, gyenge szín, vakság, átlátszatlanság, hajszálrepedés, só, olomszínű pont, méregzöld szín, a sűrű olaj színe, vagy ha nem zöldell, sarcion		
keletkezése:			
előfordulása:	Szkíthia, Bactria, Egiptom: Coptos, Ciprus, Etiópia, Therme, Perzsia, Attika, Thoricos, Média, Calchedon, Taygetos, Szicília		
felhasználása:	obeliszk, oszlop, márvány oroszlán smaragdberakásos szeme, épületdísz, Serapis szobor		
hamisítási módok:			
gyógyhatása:	javítja az éles látást, a gemmametszők számára nincs is ennél jótékonyabb gemma szemek pihentetésére, oly mértékben enyhíti zöldellő látványával a szem fáradtságát		
mágia:	124. caput: ha sasnak vagy skarabeusznak faragjuk őket, a mágusok szerint varázsolni lehet vele.		
alkalmazásának módja:	látványa		
egyéb információk:	8. caput: Ismenias korában jelenik meg a smaragd metszésének szokása.		

Rekord: 1 összesen 1 (szűrt)
 Ürlap nézet

1. ábra Az adatbázis adatbeviteli űrlapja (The form of the database).

A fenti mezőnév-felsorolásból is kitűnik, hogy milyen sokrétű az az információ tömeg, amelyet Plinius a gemmákkal kapcsolatban ránk hagyott. Éppen ezért az adatbázis feltöltése után igyekeztem e lehető legmélyebb feldolgozást elvégezni a rendelkezésre álló adatok alapján. A következő részfejezetek elemzései ennek megfelelően az adatbázis adatainak lekérdezései alapján készültek.

A gemmák felhasználása

A drágakövekből és féldrágakövekből⁴⁶ leggyakrabban ékszereket vagy használati tárgyakat, például kisebb edényeket, szobrokat, pecsétlőket készítettek. A drágakövek metszésének szokása az ókori keletről származik, Egyiptomban, Babyloniában, Assyriában is megjelenik, majd pedig Krétán, és Görögországban, végül Rómában is.⁴⁷ A legértékesebb drágaköveket, így a gyémántot, smaragdot, rubint, opált csak ritkán metszték, ilyen célra inkább az általunk féldrágakőnek nevezett, kevésbé kemény ásványokat használták, mint például a szárdonix, ametiszt, achát, jáspis, malachit. Az ókori keleten elsősorban pecséthengerként, praktikus céllal használták a metszett köveket, művészi értékük nem volt annyira jellemző. Krétán, és a mykénéi korban viszont művészi igénnyel metszett gemmákat találunk, jellemzővé válik az állatjelenetes, mitológiai, ornamentikus témájú metszés, és a portré is. A görögöknél jelenik meg először az a szokás, hogy a mester nevét is rámetszik a gemmára. A hellenizmus idején lett egyre gyakoribb a gemma gyűrűbe foglalásának szokása, a rómaiaknál a gyűrűbe foglalt, metszett pecsétkő egyszerre volt ékszer és használati tárgy. A homorúan metszett köveket (*gemmae sculptae*) intagliónak, a domborműves ábrázolással ellátottakat (*gemmae caelatae*) cameonak nevezzük. Az intagliókat pecsétkőnek használták (az aláírás helyettesítésére vagy hitelesítésére⁴⁸), és gyűrűbe foglalva viselték. A cameokat nők viselték ékszerként, vagy használati tárgyak, fegyverek díszítésére alkalmazták őket. A legnagyobb méretű cameokon uralkodók arcképét vagy egész uralkodói családok ábrázolását találjuk. A metszett kövek annyira divatosak voltak, hogy üvegpaszta utánzatokat is készítettek belőlük, hogy a szegényebbek számára is elérhetőek legyenek.⁴⁹

Plinius sok esetben kitér a gemmák felhasználási módjára. Gyakran említi, hogy szobrot (achát, smaragd, topáz), poharat (*Chrysoprasus*, fluorit, hegyikristály, karthágói gemma, *lychnis*, rubin), pecsétköveket (jáspis, malachit, rubin, szárdonix), ékszereket (*berill*, *callaina*, *chrysolith*, jáspis, borostyákkő, szárdonix, *xuthos*) készítenek belőlük.⁵⁰

46 Bár a külföldi, elsősorban ásványtani szakirodalomban egyre inkább terjed az a felfogás, hogy nem kell megkülönböztetni a féldrágaköveket a drágakövektől (mondván, hogy a természet nem végez félmunkát), én mégis használtam ezt a megkülönböztetést, hiszen az ember értékítélete dönti el azt is, hogy mely ásványokat tartjuk drágakőnek, és melyeket „csak” ásványoknak. Ez nem a természet alkotásainak lebecsülése, hanem az emberi felhasználás szempontjából az ásványok érték szerinti megkülönböztetése. A nemesebb, szebb, keményebb ásványokon, vagyis drágaköveken belül pedig óriási értékbeli különbség van, gondoljunk csak a hegyikristály és a gyémánt árának különbözőségére.

47 Lásd NIEMEYER 2001; MICHEL 2001.

48 Lásd Tib. 1.6.25; Ov., *Am.* 2.15.16; Ov., *Met.* 9.5.66; Ov., *Trist.* 5.4.6; Ov., *Pont.* 2.9.69; 2.10.7; Martial. 10.70.7; Iuv. 1.68.

49 A gemmák metszéséről, felhasználásáról, ikonográfiájáról, készítésének technikájáról bővebben lásd GESZTELYI 1998; ZAZOFF 1983.

50 A gemmák felhasználásáról bővebben: GÁBLI 2004, 19–21.

A gemma fogalma Pliniusnál

Gemma alatt ma a metszett drágaköveket értjük, tehát a drágakő minőségű ásványok egyik felhasználási módját. Plinius szóhasználata szerint a gemma fogalma a drágakővel lehetne azonos, de ha figyelmesebben olvassuk a 37. könyvet, akkor kiderül, hogy még ennél is árnyaltabb jelentésben használja.

Plinius a Természettudomány 37. könyvében többször is utal arra, hogy a gemmák nem egyenlők egyszerű kövekkel, kavicsokkal. Először a borostyánkőről írja, hogy a borostyánkő kő, nem pedig gemma. A borostyánkő után a hiúzkőről beszél, amely egyes szerzők szerint nem egyenlő a borostyánkővel, hanem a gemmák közé sorolandó. Az ónix kapcsán azt írja, hogy máshol kőnek, itt gemmának tartják. Obszidián névvel Plinius szerint gemma és kő is létezik. Az eumeces Plinius szerint kavicshoz hasonló. A myrrhitis fluorit-színű, és legkevésbé gemma-alakú. Végül a 192. caputban kifejti, hogy még a felsoroltakon túl is sok csodálatos kő létezik, melyeknek barbárok adtak nevet, de ezek nyilvánvalóan kövek, nem gemmák.⁵¹

Az esetek többségében e leírásokból csak az derül ki, hogy a kő nem azonos a gemmával. A myrrhitis leírásából azonban az is kiderül, hogy a gemmának sajátos alakja van. A 192. caputból pedig azt is megtudjuk, hogy nem a csodás tulajdonságok különböztetik meg a gemmákat a kövektől.

Plinius több helyen is utal arra, hogy a gemmákat egyes nézetek szerint nem szabad metszeni. Az első caputban azt írja, hogy természetes szépségük, felbecsülhetetlen értékük miatt nem szabad a gemmákat metszeni. A smaragd leírásánál szintén a szépséggel, illetve egy sajátos fényjelenséggel magyarázza a gemmák metszésének tilalmát.

A gemmák leírásánál Plinius gyakran alkalmaz kifejezetten az emberekre vagy állatokra utaló jelzőket, tulajdonságokat (testi hibák, test-bőr, véna, hím-nőnemű megkülönböztetés, nobilis-plebeius megkülönböztetés, állatokból vagy állatokban keletkeznek, viselőssé válhatnak, születnek), amiből arra következtethetünk, hogy élőlényként kezelte őket. Talán ez is hozzájárult annak a nézetnek a kialakulásához, hogy nem szabad metszeni őket. A sztóikus hatás ez esetben is kimutatható, hiszen ha a világ élő organikus egész, akkor a részei is azok, így a gemmák élőlényként való felfogása érthetővé válik.

A gemmák tulajdonságai, hibái Pliniusnál⁵²

A gemmák leírásánál a következő szempontokat alkalmazza Plinius: milyen a színük, fényük, csillogásuk, törésfelületük, ragyogásuk, keménységük, elektromos vagy mágneses tulajdonságuk van-e, sajátos fényjelenségek jellemzik-e őket. E szempontokat azért érdemes megemlíteni, mert ma is a drágakövek meghatározásának fontos elemei.

A drágakő fényének meghatározása ma is fontos, e szerint beszélhetünk üvegfényű, selyemfényű, zsírfényű, gyantafényű, viaszfényű, fémfényű drágakövekről. A legértékesebbek a gyémántfényűek, és azok, amelyeknek olyan intenzív a fényük, hogy ragyognak, vagyis tükör módjára verik vissza a fényt. Plinius a gemmák leírásánál ugyanezeket a terminusokat használ

51 Nem gemma továbbá a catochitis (56. caput), amely *Corsicae lapis est*.

52 Bővebben lásd: GÁBLI 2004, 28–30.

ja. Zsírfényről ír a smaragd, a szárdonix, a rubin, a szárd, a jáspis és az ostracias esetében. Tükröződésről a smaragd, a cetionis és a hephaestitis leírásakor.

A drágakövek kiválóságán és szépségén túl ma is fontos, hogy milyen „hibákat” rejtenek, illetve melyek azok a tulajdonságaik, amelyek nehezítik feldolgozásukat. Ha túlságosan kemény a kő, akkor nehéz megmunkálni (gyémánt, jáspis, iritis, crateritis, hammitis, ostracias, chalazias), ha törékeny, az nehezíti a feldolgozást és a használatot is (melichrysus, karthágói gemma), ha túl puha, akkor pedig a használatától is elkopik, mint például a chrysopteros (a topáz egyik fajtája).

A drágakövek szennyező anyagokat is tartalmazhatnak, amelyek néha növelhetik az értékét, ha szép színt vagy értékes optikai hatást okoznak (például csillaghatást, amit aszterizmusnak nevezünk, vagy macskaszem hatást). A zárványok, foltok azonban ronthatják is a drágakő látványát, ilyenkor ezt hibának tartjuk. Plinius is számos esetben leírta az egyes gemmák hibáit, csoportosítva szín, fény, szerkezeti hibák szerint.

Elektromosságról számol be (vonzza a polyvát és a papirusz szeleteket) a borostyánkő, a lyncurium (hiúzkő) és a lychnis (mécses meggyújtása-kő) esetében. Az elektromosság ritka a drágakövek között, de előfordul a kvarc⁵³ és a borostyánkő esetében.

Mágneses tulajdonságokat említ a lyncurium (hiúzkő), a gyémánt és az amphidanes (aranyforrasztó anyag-kő) leírásánál. A mágnesesség csak néhány drágakőnél mutatható ki, ilyen a turmalin, spinell, gránát, krizolit.⁵⁴

Illatos gemmák⁵⁵ is előfordulnak a leírás szerint: fluorit, baptes (fürdető-kő), myrrhitis (fluorit féle kő), galactitis (tejszín fehér kő), zathenes.

A gemmák névadása

A Plinius által leírt gemmák névadása egységesnek tűnik, és bizonyos szabályszerűséget mutat. A legtöbb gemma arról a dologról lett elnevezve, amire leginkább hasonlít, amit – kis fantáziával – ábrázol, tehát kinézetéről. Sok gemma lett elnevezve színéről vagy származási helyéről. Néhány gemmának valamilyen tulajdonsága alapján adtak nevet, vagy mitológiai alakok után, mágikus hatásaik miatt, valamely állatról, amelyikkel kapcsolatba hozható a képződésük, gyógyhatásukról, keletkezésükről, fénytörésükről, felfedezésükről vagy felhasználásukról.⁵⁶

Plinius gemma meghatározó módszerei és azok értékelése

Néhány esetben előfordul, hogy ugyanazzal a névvel különböző gemmákat vagy azok alfajait adja meg Plinius. A leírásokból nyilvánvaló, hogy több, különféle forrásból dolgozott, és rendszerezte ugyan a forrásokból származó adatokat, de csak felsorolás-szerűen egymás mellé helyezte azokat, az ellentmondások feloldását nem tartotta feladatának. Többször is előfordulnak a szövegben az alábbi megnevezések:

53 A kvarc a szilícium-dioxid összetételű drágakövek gyűjtőneve, változatai közé tartozik például a hegyikristály, az ametiszt és a macskaszem.

54 RÉTHY 1993, 39.

55 Előfordulhat, hogy egy ásványnak szaga van, például a terméskén esetében. A termésarzen is fokhagyma szagot áraszt, de ennek gemmaként való felhasználása nem valószínű, hiszen mérgező.

56 A gemmák névadásáról bővebben: GÁBLI 2004, 30–33.

- Paederos (gyermekszeretet-kő) elnevezéssel szerepel több gemma is: az opál egyik alternatív neve a paederos, majd az ametiszt egyik fajtája viseli a paederos nevet, végül a paederos önálló fajként is megjelenik.
- A bostrychitis (fürt-kő) először hajfürt-kő, majd „lombos”, tehát növényi értelemben fürt-kő, de hasonló névvel szerepel egy szőlőfürt-kő is (botryitis).⁵⁷
- Antracitis-ből (parázs-kő) kettő van: először a rubin egyik fajtája, majd önálló fajként is megjelenik.
- Drosolithos (harmatkő) is kétszer szerepel, először mint Iuppiter gemmája fehér és lágy, utána fűzőld színű gemmaként.
- Xuthos (aransárga kő) először önálló fajként szerepel, majd pedig a hematit alfajaként.
- Leuchrysos („fehér arany kő”) chryselectrosból keletkezhet, később a chrysolith fajtájából való, fehérítő gemma.

A gemmák jelentős része arról lett elnevezve, amit ábrázol, amire hasonlít. Ebből következik, hogy néhány esetben a hasonló gemmákat más-más névvel ellátva találjuk, tehát fogalmi csoportokat alkotnak a következők (és kinézetükben, esetenként hatásukban is hasonlóak):

- Villámmal, villámcsapással kapcsolatosak: Ombria (hulló kő, az égből esik le zivatarok és villámcsapások idején, és állítólag ugyanilyen kinézetű), astrapaea (villámot szóró kő, közepén villámsugarak futnak szét), brontea (villámcsapás-kő), ceraunia (villám-kő).
- Nappal kapcsolatosak: Nap gemmája, heliotropium (napfordító kő).
- Holddal kapcsolatosak: Selenitis (holdkő, fehér alapon mézszínű csillogással átlátszó és a Hold képét foglalja magában, mégpedig naponta az éppen aktuális növekvő vagy csökkenő alakját mutatja az égitestnek), tephritis (hamukő, görbülő újhold alakját mutatja, ámbár hamuszínű).
- Csillaggal kapcsolatosak: Astrion (csillagkő, belsejében egy csillag világít), asteria (csillagkő, ha a nap sugaraival szemben tartjuk, a fehérítő sugarakat összesűríti mint egy csillag) atriotes (csillagkő), astolos (csillagot szóró kő)⁵⁸
- Tejjel kapcsolatosak: Galactitis (tejszín fehér kő), galaxias (Tejút-kő), galactitis (tejszín fehér kő, a smaragd egyik alfaja).
- Halakkal kapcsolatosak: Leros (hal-kő), synodontitis (hal-kő), cinaedia (hal-kő), scaritis (papagájhal-kő), triglitis (rózsahal-kő).

57 A görög bostrychion szőlőindát vagy kis fürtöt jelent, a bostrychos pedig hajfürtöt. A „fürtös” gemmák etimológiája tehát görögből levezethető.

58 Több gemmával kapcsolatban is említi Plinius, hogy csillagot ábrázol, csillag fényét mutatja vagy csillagot zár magába. Ezeknek általában beszélő nevük van, és nevük csillagot jelent, és külön-külön fajokként vannak meghatározva. Ha a drágaköveket domború felületűre (cabochon) csiszolják, egyes esetekben a belső zárványokról vagy szálas, tűszerű rétegekről visszaverődő fény csillagalakzatot (asterizmus) mutat. Két köteg párhuzamos tű négyágú, három köteg hatágú csillagot eredményez. Ez a tulajdonság tehát nem alkalmas arra, hogy külön fajt vagy fajokat képezzen, ezeknek a köveknek csak egy bizonyos optikai tulajdonságuk közös. Lásd HALL 1995, 23.

- Olajbogyóval kapcsolatos: Tecolithos (oldókő, úgy néz ki, mint az olajbogyó magja), pyren (magkő, az olajbogyó magjáról nevezték el).
- Mézzel kapcsolatosak: Melichrysus (méz-arany kő), melichrus (mézszínű kő), libanochrus (tömjenszerű kő, a mézhez hasonló nedvet ad).
- Hagymával kapcsolatos gemmák: Póréhagyma (prasius): chrysoprasus (arany-hagymazöld kő), prasius (hagymazöld kő), chrysoprasus (arany-hagymazöld kő, beryllus egyik alfaja), prasoides (hagymazöld kő, a topáz egyik alfaja); vöröshagyma: cepitis (hagymakő).
- Cseréppel vagy annak színével kapcsolatos gemmák: Ceramitis (cserépkő), cadmitis (cserépkő), ostracias (cserépkő).
- Többféle színű gemmák⁵⁹: Hexecontalithos (hatvanféle kő színét mutató kő), panchrus (mindenféle színű kő), trichrus (háromszínű kő).
- Hajjal kapcsolatos gemmák: Bostrychitis (hajfürt-kő) polythrix (sokhajú kő) Venus haja, polia: a szürke hajhoz hasonló látványt áraszt (a melichrus, mézszínű kő egyik alfaja).
- Szívvel kapcsolatos gemmák: Bucardia (ökörszív-kő), encardia (egy szív kő), onocardia (szamárszív kő), ophicardelon (kígyószív-kő), thelycardios (női szív-kő).
- Arannyal kapcsolatos gemmák: Chryselectros (arany borostyánkő), chrysolampsis (aranyfényű), chrysocolla (aranyforrasztó-kő, aranyhoz hasonló), chrysoprasus (arany-hagymazöld kő), ammochrysus (aranyhomok kő), chrysopis (aranykő), chrysolith (aranykő), xuthos (aransárga kő), leucochrysus (fehér arany kő), leucochrysus (fehér arany kő), melichrysus (méz-arany kő).
- Sólyommal kapcsolatosak: Hieracitis (sólyomkő), hieracitis (sólyomkő), circos (sólyomkő).
- Almával kapcsolatos: két gemma, mindkettő az alma színéhez hasonló: icterias (sárgaságkő), melitis (almakő).

Plinius a gemmákat – az egyéb szempontok mellett – alapvetően színük szerint osztályozta. Nem ismerte kémiai összetételüket, sem pedig kristályszerkezetüket, pedig ezek azok a meghatározó tényezők, amelyek az egyes drágaköveket megkülönböztetik egymástól. Azonos fajú drágaköveken belül igen változatos színűek is előfordulhatnak ugyanis, attól függően, hogy milyen szennyező, színező anyagot tartalmaznak. Plinius tehát a szín alapján való osztályozásból következően tévesen határozta meg néhány gemma hovatartozását.⁶⁰

59 A drágakövek kristályszerkezetükből következően többféle színt mutathatnak, attól függően, hogy melyik irányból szemléljük őket. A kristályoknak ezt a tulajdonságát pleokroizmusnak nevezik. Az amorf- vagy szabályos rendszerben kristályosodó drágakövek csak egyszínűek, a trigonális, tetragonális, hexagonális kristályszerkezetű drágakövek kétféle színt mutatnak (dikroizmus). A rombos, monoklin vagy triklin rendszerű kövek háromféle színűek (trikroizmus). (HALL 1995, 21.)

60 Plinius gema besorolásának hibáiról bővebben: GÁBLI 2004, 33-36.

A gemmákkal kapcsolatos gyógymódok, hiedelmek, a gemmák mágikus vonatkozásai⁶¹

Plinius részletesen beszámol arról is, hogy milyen betegségek gyógyítására alkalmasak egyes gemmák. Betegség esetén általában nyakba kell akasztani vagy porrá törve meg kell inni őket. Sokszor furcsának tűnhetnek ezek a gyógymódok, de nem szabad megfélekednünk arról, hogy a szintetikus gyógyszergyártás előtt a gyógyszerek alapanyagát természetben előforduló növényi, állati vagy ásványi eredetű anyagokból nyerték.

Egyes köveknek, drágaköveknek ősidők óta varázserőt, mágikus hatást tulajdonított az emberiség. Az ókorban Egyiptomot egyenesen a mágia országának tartották, ott a vallás és a mágia szorosan összefonódott. A Kr. e. 5. században figyelhető meg keleti hatásra a mágia térhódítása, ekkor jelenik meg a görögöknél a mágusok fogalma.⁶² A mágiához való vonzódás ettől kezdve feltartóztathatatlan volt, habár sokan tiltakoztak ellene.⁶³ A mágikus tevékenységekbe vetett hit a hellenizmus idején tovább erősödött, különösen olyan városokban, mint például Alexandria, ahol a keleti kultuszok, a zsidó és a görög vallás nagyfokú egymásra hatása alakult ki. A császárkorban az egész római birodalomban megfigyelhető a varázsszerek, titkos kultuszok és gyógyhatású varázslatok iránti fogékonyság.⁶⁴ A gemmák mágikus hatását az antik világban ábrázolásokkal és feliratokkal is igyekeztek fokozni. Bizonyos anyagú és színű gemmákba meghatározott ábrázolást és szöveget kellett metszeni ahhoz, hogy ezek a tényezők erősítsék egymás hatását, és ezáltal varázslásra alkalmasak legyenek, vagy viselőjüket megvédjék valamitől, esetleg meggyógyítsák. A fehér vagy az ezüst például a tisztaságot jelképezte, vörös gemmákat gyakran használtak elvérzés ellen (például hematitot, karneolt vagy vörös jáspist). A zöld a növekedés, megújulás és az egészség színe volt, Galénos például gyomorhaj ellen zöld jáspist javasolt, amelyre sárkány volt metszve sugárkoszorúval.⁶⁵ Zöld gemmába gyikot kellett metszeni ahhoz, hogy szembaj ellen használjon.⁶⁶ (A zöld jáspist Plinius is említi, mint a gemmametszők szemének fáradtságát és éleslátását javító gemmát.⁶⁷) Hasonló ábrázolások más zöld gemmákon is előfordulnak, ez is arra utal, hogy a gemma színének különösen fontos szerepe volt a mágikus hatás érvényesülésében.⁶⁸

Mágikusnak tartható hiedelmek Plinius leírásai szerint is kapcsolódnak a gemmákhoz. Ezek egy részénél Pliniusnak az a célja, hogy a mágusok „ostobaságait”, „téveszméit”, „hazugságait” megcáfolja, néhol enyhébb kifejezéssel él, és azt mondja, hogy „ha ugyan igaz”, „ha elhisszük”, és vannak esetek, amikor kommentár nélkül leírja a hiedelmeket.

Összefoglalás

Plinius enciklopédiájában kimutatható a sztóikus természetfilozófia hatása, amelynek értelmében a világ élő, organikus egész. Az Enciklopédia utolsó, befejező könyvében is nagy hangsúlyt kap a *sympathia* elve.

61 Erről bővebben: GÁBLI 2004, 36–41.

62 Először Hérodotosnál (Hdt. 1.101; 7.37 és 7.191).

63 Például Platon (Plat., *Leg.* 932 e ff)

64 PHILLIP 1983. 153.

65 Gal. 9.2.19.

66 PHILLIP 1983. 158.

67 Plin., *Nat. hist.* 37.16.

68 PHILLIP 1983, 154; 155.

Mai ismereteink fényében Plinius gemmabesorolásának hibája, hogy elsősorban szín szerint osztályoz – mivel a kor természettudományos ismereteiből hiányzott a kémiai összetétel és a kristályszerkezet fogalma –, ezért nem lehetnek pontosak meghatározásai. A könyv elején még rendkívül részletesen tárgyalja a gemmákat, a könyv végén felsorolt gemmákat viszont csak pár szóval jellemzi, ezért gemmaleírásai nem tarthatóak egységesnek, egységesen sok szempontúnak. A gemmák osztályozásánál máig is fontos szempontokat alkalmaz. Sok megállapítása azóta sem vesztette érvényét, felismerte például a gyémánt rendkívüli keménységét, leírta, hogy metszésre és általában a kemény anyagok megmunkálására alkalmas. Tudta, hogy a borostyánkő nem más, mint megkövült fenyőgyanta, elektromos tulajdonságát is felismerte. A hegyikristály és a berillek hatszögletes kristályszerkezetét is megemlíti. A drágakövek keretes és szekrényes – máig is használatos – foglalási módját is leírta, és azt is, hogyan lehet a szekrényes foglalással a nem tökéletes drágakő hibáit javítani. Az általa említett drágakő hamisítási eljárások azóta is használatosak, az üvegből hamisítás éppúgy, mint a több drágakő összeillesztésével előállított duplettek, triplettek, vagy a kő melegítésével elért színváltoztatás. A hamis gemmák felismerésének sok, azóta is fontos lehetőségét szintén leírta.

A 37. könyv megírásakor Pliniusnak az volt a célja, hogy egyrészt minden korábban leírt, gemmákkal kapcsolatos ismeretet összegyűjtsön, másrészt a fényűzést, amely az erkölcs romlásának legfőbb oka, kritizálja, harmadrészt a mágusok hazugságait és a görög nézetek tévességét leleplezze.

Az ismeretanyag keretét a sztóikus filozófia rendszere adja, amelynek fényében az egyetlen, élő természet alkotásainak leírása, a rá vonatkozó ismeretek összegyűjtése egyszerre erényes, humánus és tudományos. Plinius tudományossága azon túl, hogy az ókori tudományosság jellemzőjeként filozófiai és vallási színezettel is rendelkezik, alapvetően az informatív, praktikus, használható tudást helyezi előtérbe, ennek köszönhető a későbbi korokban megfigyelhető népszerűsége és fennmaradása.

Plinius műve rendkívül értékes forrás az egyes drágakövek ókori ismeretére, az ókori természet-tudományos ismeretekre, mágikus képzetekre, gemmametszéssel kapcsolatos technikai tudásra, és az antik ember drágakövekhez és általában a természethez való viszonyára vonatkozóan.

Irodalom

ALBRECHT, M. von 2004: Az Idősebb Plinius. In: ALBRECHT, M. von: *A római irodalom története II.* Budapest, 1011-1020.

SVF II. = ARNIM, H. VON: *Stoicorum Veterum Fragmenta.* 1-4. Lipsiae, 1905-1924.

BALDWIN, B. 1995: The Composition of Pliny's Natural history. *Symbolae Osloenses* 70, 72-81.

BEAGON, M. 1992: *Roman Nature. The Thought of Pliny the Elder.* Oxford.

BEAUJEU, J. 1982: Le langue de l'astronomie dans l'N.H. de Pline l'Ancien. In: ALFIERI, N. (ed.) *Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario : atti del Convegno di Como 5/6/7 ottobre 1979. Atti della Tavola rotonda nella ricorrenza centenaria della morte di Plinio il Vecchio, Bologna 16 dicembre 1979.* Como, 83-95.

BRAGUE, R. 1994: *Európa a római modell. Elsajátított önazonosság.* PPKE-BTK. Piliscsaba.

CAREY, S. 2003: *Pliny's Catalogue of Culture. Art and Empire in the Natural History.* Oxford - New York.

- CITRONI MARCHETTI, S. 1982: Iuvare mortalem. L'ideale programmatico della Naturalis Historia di Plinio nei rapporti con il moralismo stoico-diatribico. *Atene e Roma* 27, 124-148.
- CITRONI MARCHETTI, S. 1992: Filosofia e ideologia nella Naturalis Historia di Plinio. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II. 36.5. Berlin – New York, 3249-3306.
- CITRONI MARCHETTI, S. 2003: La rappresentazione del denaro in Plinio il Vecchio e nel moralismo romano. In: URSO, G. I. (ed.) *Moneta Mercanti Banchieri. I precedenti greci e romani dell' Euro. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 26 – 28 settembre 2002*. Pisa, 283-300.
- COLISH, M. L. 1985: *The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages. 1.: Stoicism in Classical Latin Literature*. Studies in the History of Christian Thought. 34. Brill. Leiden.
- DARAB, Á. 2003: Corinthium aes. Az anekdotikus elbeszélés az id. Plinius Naturalis Historiájában. *Antik Tanulmányok* 47, 221-235.
- DELLA CASA, A. 1982: Plinio grammatico. In: ALFIERI, N. (ed.) *Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario : atti del Convegno di Como 5/6/7 ottobre 1979. Atti della Tavola rotonda nella ricorrenza centenaria della morte di Plinio il Vecchio, Bologna 16 dicembre 1979*. Como, 109-115.
- DELLA CORTE, F. 1982: Tecnica espositiva e struttura della Naturalis historia. In: ALFIERI, N. (ed.) *Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario : atti del Convegno di Como 5/6/7 ottobre 1979. Atti della Tavola rotonda nella ricorrenza centenaria della morte di Plinio il Vecchio, Bologna 16 dicembre 1979*. Como, 19-39.
- DUDICHNÉ VENDL M. - KOCH S. 1935: *A drágakövek. Különös tekintettel a mesterséges drágakövekre*. Budapest.
- FRENCH, R. 1994: *Ancient Natural History*. London - New York.
- GÁBLI C. 2004: *Caius Plinius Secundus természettudományának 37. könyve. Fordítás és feldolgozás*. Szeged.
- GÁBLI C. 2005: *Caius Plinius Secundus természettudományának 2. könyve. Fordítás és feldolgozás*. Pécs.
- GÁBLI C. 2006/1: *Caius Plinius Secundus természettudományának 1. könyve. Fordítás és feldolgozás*. Pécs.
- GÁBLI C. 2006/2: *Plinius Kozmológiája*. Pécs.
- GESZTELYI T. 1993: Az id. Plinius etikai arculata és viszonya a római értékrendhez. *Antik Tanulmányok* 37, 102-110.
- GESZTELYI T. 1998: *Vésett ékkövek Pannóniában*. Mouseion. 2. Budapest.
- GIGON, O. 1982: Pline. In: ALFIERI, N. (ed.) *Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario : atti del Convegno di Como 5/6/7 ottobre 1979. Atti della Tavola rotonda nella ricorrenza centenaria della morte di Plinio il Vecchio, Bologna 16 dicembre 1979*. Como, 41-52.
- HALL, C. 1995: *Drágakövek. Határozó kézikönyvek*. Budapest.
- HOWE, N. Ph. 1985: In Defense of the Encyclopedic Mode. On Pliny's Preface to the Natural History. *Latomus* 44, 561-576.
- ISAGER, J. 1998: *Pliny on art and society: the Elder Pliny's chapters on The history of art*. Odense.
- KÁKOSY L. 1974: *Varázslás az ókori Egyiptomban*. Budapest.
- KÁKOSY L. 1978: *Egyiptom és az antik csillaghit*. Budapest.

- KÖVES-ZULAUF, Th. 1973: Die Vorrede der plinianischen Naturgeschichte. *Wiener Studien. Zeitschrift für klassische Philologie* 86, 134-184.
- KRANZ, M. – PROBST, P. 2001: Sympathie. In: GABRIEL, G. - GRÜNDER, K. - RITTER, J. (eds.) *Historisches Wörterbuch der Philosophie* 10. Basel, 451-456.
- KROLL, W. 1930: Plinius und die Chaldäer. *Hermes* 65, 1-13.
- LAPIDGE, M. 1989: Stoic Cosmology and Roman Literature. First to Third Centuries A.D. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.36.3. Berlin – New York, 1379-1429.
- LOCHER, A. 1986: The Structure of Pliny the Elder's Natural History. In: FRENCH, R. – GREENAWAY, F. (eds.) *Science in the Early Roman Empire: Pliny the Elder, his Sources and Influence*. Totowa, New Jersey, 20-29.
- LONG, A. A. 1998: *Hellenisztikus filozófia*. Budapest.
- MARÓTH M. 2002: *A görög filozófia története*. Studia classica. 4. PPKE-BTK. Piliscsaba.
- MICHEL, S. 2001: Steinschneidekunst III. Klassische Antike. In: CANCIK, H. - SCHNEIDER, H. (eds.) *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. 11.: Sam - Tal. Stuttgart-Weimar, 946-950.
- NIEMEYER, H. G. 2001: Steinschneidekunst I. Alter Orient. In: CANCIK, H. - SCHNEIDER, H. (eds.) *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. 11.: Sam - Tal. Stuttgart - Weimar, 944.
- NORDEN, E. 1958: Plinius der Ältere. In: *Die Antike Kunstprosa. Vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*. 1. Band. Stuttgart, 314-318.
- OLIVEIRA, F. 1995: Das Bild des idealen Herrschers bei Plinius dem Älteren. *Humanitas* 47, 569-592.
- PEDERSEN, O. 1986: Some Astronomical Topics in Pliny. In: FRENCH, R. – GREENAWAY, F. (eds.) *Science in the Early Roman Empire: Pliny the Elder, his Sources and Influence*. Totowa, New Jersey, 162-196.
- PHILIPP, H. 1983: Magische Gemmen. In: BECK, H. - BOL, P. C. (eds.) *Spätantike und frühes Christentum*. Frankfurt am Main, 153-160.
- RÉTHY K. 1993: *Drágakövek és gyöngyök*. (2., bővített kiadás). Budapest.
- RÖMER, F. 1983: Die Plinianische "Anthropologie" und der Aufbau der Naturalis Historia. *Wiener Studien. Zeitschrift für klassische Philologie. Neue Folge* 17, 104-108.
- SCHMIDT S. 1890: *A drágakövek*. 1-2. Budapest.
- SEECK, G. A. 1985: Plinius und Aristoteles als Naturwissenschaftler. *Gymnasium* 92, 419-434.
- WALLIS, R. T. 2002: *Az újplatonizmus*. Budapest.
- ZAZOFF, P. 1983: *Die antiken Gemmen*. Handbuch der Archäologie. München.

Az idézett görög és latin auctorhelyek rövidítése

Cic., <i>Nat.</i>	Cicero: De natura deorum
Gal.	Galénos
Hdt.	Hérodotos
Iuv.	Iuvenalis
Manil., <i>Astron.</i>	Manilius: Astronomica

Martial.	Martialis
Ov., <i>Am.</i>	Ovidius: Amores
Ov., <i>Met.</i>	Ovidius: Metamorphoses
Ov., <i>Pont.</i>	Ovidius: Ex Ponto
Ov., <i>Trist.</i>	Ovidius: Tristia
Plat., <i>Leg.</i>	Platón: Leges
Plat., <i>Tim.</i>	Platón: Timaios
Plin., <i>Epist.</i>	Plinius Minor: Epistulae
Plin., <i>Nat. hist.</i>	Plinius Maior: Naturalis historia
Plot.	Plótinós
Sen., <i>Ira</i>	Seneca Minor: De ira
Tib.	Tibullus
Vitr.	Vitruvius